

Til Norges Bank

13.03.2024

Tilrådning om å videreføre observasjonen av Bombardier Inc

Sammendrag

I mars 2022 besluttet Norges Bank å sette Bombardier Inc (Bombardier) til observasjon i to år på grunn av risikoen for at selskapet medvirker til eller selv er ansvarlig for grov korrupsjon. Etikkrådets tilråkning om observasjon fra oktober 2021 tok utgangspunkt i at Bombardier eller selskapets datterselskap kunne knyttes til korrupsjonsanklager eller -mistanker i seks land over et tidsrom på mer enn ti år. I sin vurdering av framoverskuende risiko la rådet vekt på flere mangler ved selskapets oppfølging av korrupsjonsrisiko, blant annet fravær av kommunikasjon av nulltoleranse for korrupsjon fra toppledelsen, mangelfulle tredjepartsvurderinger og manglende oppfølging av varsler om korrupsjon.

Bombardier har i løpet av observasjonsperioden framlagt lite dokumentasjon overfor rådet som viser hvordan deres systemer for å forhindre korrupsjon og hvitvasking fungerer i praksis. Dette gjelder blant annet aktsomhetsvurderinger og oppfølging av varsler, som ble trukket frem i den opprinnelige tilråkningen som sentrale mangler. Samlet sett mener rådet at risikoen knyttet til Bombardiens innsats for å forebygge, avdekke og håndtere korrupsjon fortsatt ikke er akseptabel.

Rådet anbefaler derfor at observasjonen av selskapet videreføres.

Innhold

1	Innledning	1
2	Etikkrådets arbeid i observasjonsperioden	1
	2.1 Korrupsjonshåndhevelse i hjemlandet og korrupsjonsrisiko i land og sektorer der selskapet opererer	2
	2.2 Bombardiers systemer for å håndtere korrupsjon, hvitvasking og annen økonomisk kriminalitet	3
	2.3 Utvikling i aktuelle saker og eventuelle nye anklager siden tilrådingen ble avgitt i oktober 2021	9
3	Etikkrådets vurdering	10
4	Tilråding	13

1 Innledning

I oktober 2021 anbefalte Etikkrådet å sette det kanadiske selskapet Bombardier Inc (Bombardier)¹ til observasjon på grunn av en uakseptabel risiko for at selskapet bidrar til eller selv er ansvarlig for grov korrupsjon.

Etikkrådets undersøkelser viste at Bombardier eller selskapets datterselskap kunne knyttes til korrupsjonsanklager eller -mistanker i seks land over et tidsrom på mer enn ti år. Sakene dreide seg om bestikkelser eller mistenkelige transaksjoner for mer enn 100 millioner USD via agenter, mellommenn eller samarbeidspartnere for å vinne kontrakter for Bombardiers datterselskap.

I sin vurdering av framoverskuende risiko la rådet vekt på flere mangler ved selskapets oppfølging av korrupsjonsrisiko, blant annet fravær av kommunikasjon av nulltoleranse for korrupsjon fra toppledelsen, mangelfulle tredjepartsvurderinger og manglende oppfølging av varsler om korrupsjon. Etikkrådet merket seg også at det var et avvik mellom det selskapet opplyste, og det som fremgikk fra andre kilder når det gjelder aktsomhetsvurderinger og håndtering av varsler. Ettersom selskapet i 2021 solgte seg ut av transportdivisjonen som flertallet av anklagene og mistankene knyttet seg til, anbefalte Etikkrådet å sette Bombardier til observasjon framfor å utelukke selskapet.

I mars 2022 besluttet Norges Bank å sette Bombardier til observasjon over en periode på to år. Høsten 2021 ble korrupsjonskriteriet utvidet til også å inkludere annen grov økonomisk kriminalitet, herunder hvitvasking. Observasjonen av Bombardier tok derfor også sikte på å innhente informasjon om hva selskapet gjør for å forebygge, avdekke og håndtere hvitvasking i sin virksomhet.

2 Etikkrådets arbeid i observasjonsperioden

Siden observasjonen ble offentliggjort i mars 2022, har Etikkrådet kontaktet Bombardier gjentatte ganger med sikte på å innhente nærmere informasjon om hva Bombardier gjør for å forhindre, avdekke og håndtere korrupsjon og annen økonomisk kriminalitet i sin virksomhet. Rådet ba for eksempel om et møte med selskapet, men dette ønsket ble ikke etterkommet. Selskapets svar på Etikkrådets spørsmål kom i november 2023, etter at Etikkrådet hadde sendt Bombardier et utkast til tilråding om utelukkelse på grunn av manglende vilje til

¹ Issuer ID 108515

å dele informasjon. Bombardier har også blitt forelagt et utkast til tilråding om fortsatt observasjon av selskapet.

Etikkrådet har vurdert selskapets svar både i lys av det mer overordnede risikobildet, samt de forskjellige funnene i rådets første undersøkelse av Bombardiers antikorrupsjonssystemer.

2.1 Korrupsjonshåndhevelse i hjemlandet og korrupsjonsrisiko i land og sektorer der selskapet opererer

Korrupsjonshåndhevelse i hjemlandet

Både OECD og Transparency International (TI) har påpekt Canadas begrensede håndhevelse av korrupsjon i utlandet. I 2020 ble Canada rangert i den nest dårligste kategorien (av fire) av TI på grunn av landets svake håndhevelse av OECD-konvensjonen mot bestikkelser.² Den samme rangeringen fikk Canada av TI i 2022.³

I mars 2019 ga OECD uttrykk for bekymring over innblanding og politisk press i straffeprosessen mot et annet stort kanadisk selskap vedrørende bestikkelser i utlandet.⁴ Den politiske innblandingen ble senere bekreftet i granskningsrapporten fra Canadas *Conflict of Interest and Ethics Commissioner*.⁵ I oktober 2023 kom OECD med sin 4. evalueringsrapport om Canadas etterlevelse av OECDs antikorrupsjonskonvensjon. I rapporten slår OECD fast at

² Transparency International. 2020. *Exporting Corruption. Progress report 2020: Assessing enforcement of the OECD Anti-Bribery Convention*, s. 45-48, https://images.transparencycdn.org/images/2020_Report-Full_Exporting-Corruption_EN.pdf.

³ Transparency International. 2022. *Exporting Corruption 2022: Assessing Enforcement of the OECD Anti-Bribery Convention*, s. 36-38, https://images.transparencycdn.org/images/2022_Report-Full_Exporting-Corruption_English.pdf.

⁴ OECD, 11. mars 2019: *OECD will follow Canadian proceedings addressing allegations of political interference in foreign bribery prosecution*, <https://web-archiv.oecd.org/2019-03-11/510486-oecd-will-follow-canadian-proceedings-addressing-allegations-of-political-interference-in-foreign-bribery-prosecution.htm>.

⁵ CBC, 14. august 2019: *'I take responsibility,' Trudeau says in wake of damning report on SNC-Lavalin ethics violation*, <https://www.cbc.ca/news/politics/trudeau-snc-ethics-commissioner-violated-code-1.5246551>; Office of the Conflict of Interest and Ethics Commissioner. 2019. *Trudeau II Report*, <https://ciec-ccie.parl.gc.ca/en/publications/Documents/InvestigationReports/Trudeau%20II%20Report.pdf#search=trudeau%20report%20II>.

håndhevelsen av lovgivningen mot bestikkelser av offentlige tjenestemenn i utlandet fremdeles må anses som svært svak 25 år etter at Canada fikk en egen lov mot slike bestikkelser (*Corruption of Foreign Public Officials Act (CFPOA)*, sett i lys av størrelsen på landets økonomi og sektorene som kanadiske selskaper opererer innenfor. I den forbindelse viser OECD til at kun to personer er dømt og fire selskaper sanksjonert i henhold til CFPOA i løpet av disse 25 årene.⁶

Korrupsjonsrisiko i land og sektorer der selskapet opererer

Etter å ha solgt seg ut av togproduksjon og produksjon av kommersielle fly, har Bombardier nå bare virksomhet innen produksjon av privatfly og spesialiserte fly til forsvarssektoren. Satsningen på forsvarssektoren ble innledet i 2022. Denne sektoren regnes for å være særlig korrupsjonsutsatt blant annet fordi en rekke detaljer omkring anbudsprosesser og kontrakter er unntatt offentlighet av hensyn til rikets sikkerhet, og fordi det ofte dreier seg om store kontrakter. Videre er offentlige myndigheter på høyt nivå ofte involvert i inngåelsen av slike kontrakter, og agenter blir ofte brukt som mellommenn. Som følge av kompensasjonssystemene som brukes, kan enkelte agenter betales svært høye honorarer, hvilket medfører en høy korrupsjonsrisiko.⁷

I henhold til årsrapporten for 2023 har Bombardier nå ca. 18 000 ansatte med hoveddelen av virksomheten i Canada og USA. I samme årsrapport oppgir Bombardier inntektene for de fjorten viktigste enkeltmarkedene og regionale markedene for den gjenværende virksomheten. USA utgjør det største og viktigste markedet totalt sett, dernest Sveits. Flertallet av de spesifiserte markedene befinner seg i den øvre delen av internasjonale korrupsjonsindekser, men ikke alle. Midt-Østen, Sentral-Amerika og Afrika utgjør ca. 5 prosent av totalen, mens øvrige uspesifiserte markeder – kategorisert som «Other» – utgjør ytterligere ca. 8 prosent.⁸

2.2 Bombardiens systemer for å håndtere korrupsjon, hvitvasking og annen økonomisk kriminalitet

I forbindelse med Etikkrådets utredning i 2021 opplyste Bombardier at den type næringsvirksomhet, produkter og tjenester som den gjenværende flyvirksomheten er ansvarlig for, krever litt andre verktøy og prosesser enn de

⁶ OECD. 2023. *Implementing the OECD Anti-Bribery Convention in Canada. Phase 4 report*, <https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/canada-phase-4-report.pdf>.

⁷ Transparency International, 18. September 2018: *Out of the Shadows: Promoting Openness and Accountability in the Global Defence Industry*, s. 4, 15, https://ti-defence.org/wp-content/uploads/2018/09/Out_of_the_Shadows_WEB3.pdf

⁸ Bombardier, 8. februar 2024: Financial Report, year ended December 31, 2023.

som har blitt anvendt i transportvirksomheten. Blant annet er det et sterkere fokus på «Know Your Client» (KYC)-prosedyrer. Oppfølgingsspørsmålene til Bombardier i forbindelse med observasjonen har derfor også tatt høyde for dette.

Tonen fra toppen:

I den opprinnelige tilrådingen ble det påpekt at Etikkrådet – i det omfattende materialet rådet hadde mottatt fra Bombardier – bare hadde funnet én uttalelse fra selskapets toppledelse fra 2014 som tydelig kommuniserte en nulltoleranse for korrupsjon. Ettersom tonen fra toppen har stor betydning for kulturen som utvikler seg i et selskap, mente rådet at fraværet av tydelige utsagn fra toppledelsen innebar en for passiv tilnærming til korrupsjonsrisiko fra selskapets side.

I forbindelse med observasjonen har Etikkrådet derfor fulgt opp med spørsmål om hva CEO, styreleder og andre i toppledelsen har gjort siden tilrådingen ble avgitt i oktober 2021 for å kommunisere – enten skriftlig eller på andre måter – en nulltoleranse for korrupsjon, hvitvasking og andre former for økonomisk kriminalitet overfor selskapets ansatte, forretningspartnere og representanter. I sitt svar viser Bombardier til at CEO hvert kvartal har etikk og etterlevelse som et eget tema på møte med ledere på tvers av organisasjonen, hvor han understreker viktigheten av etisk ledelse og beslutninger. Hvor det er naturlig, starter også selskapets treningsmoduler i etikk og etterlevelse med en melding fra CEO som støtter opp under budskapet i den aktuelle modulen. Bombardier har i denne forbindelse gitt Etikkrådet tilgang til noen eksempler på slike kommunikasjoner som skal være fra selskapets CEO. De aktuelle dokumentene dreier seg imidlertid kun om generiske lysark om utvikling av et godt arbeidsmiljø, etablering av varslingskultur, håndtering av varsler og forebygging av overbelastning av medarbeiderne.⁹

Så langt Etikkrådet kan se, er det ingenting ved noen av disse lysarkene som knytter dem direkte til CEO, styreleder eller noen annen i toppledelsen i selskapet. Videre er det ingen av dem som spesifikt dreier seg om korrupsjon, hvitvasking eller andre former for økonomisk kriminalitet.

Risikovurderinger:

I den opprinnelige tilrådingen mente Etikkrådet at selskapets reaksjon på de forskjellige korrupsjonsanklagene manglet en anerkjennelse av risikoen som agenter og andre samarbeidspartnere representerer i høyrisikoland. Rådet

⁹ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023.

merket seg også at selskapet ikke hadde kunnet framvise en overordnet vurdering av korrupsjonsrisiko.

I forbindelse med observasjonen har Etikkrådet derfor etterspurt en oppsummering fra Bombardier av de viktigste funnene fra dets seneste vurderinger av korrupsjons- og hvitvaskingsrisiko, hvordan disse risikoene har blitt prioritert, og hva slags tiltak som har blitt besluttet på grunnlag av disse vurderingene. Som svar til dette har Bombardier opplyst at det både overvåker etterlevelsrisiko på kontinuerlig basis, i tillegg til at det gjennomfører regelmessige gjennomganger for å identifisere og vurdere mulige nye etterlevelsrisikoer, inkludert risiko for korrupsjon og bestikkelser. Ifølge Bombardier var det ingen vesentlige funn i dets seneste vurderinger av korrupsjons- og hvitvaskingsrisiko. Selskapet opplyser videre at det har robuste prosesser for bakgrunnsundersøkelser før det gjennomfører salgsprosessen med den enkelte kunde.¹⁰

Retningslinjer og planer:

Da Bombardier ble vurdert i forbindelse med den opprinnelige tilrådingen, fikk Etikkrådet tilgang til den tredje revisjonen av selskapets antikorrupsjonsregler fra juli 2019. Etter rådets syn var retningslinjene da i samsvar med krav som følger av relevante internasjonale retningslinjer. Bombardier har nå også gitt rådet innsyn i fjerde revisjon av reglene fra juni 2021. Sammenliknet med forrige versjon, er det ikke foretatt noen vesentlige endringer i den gjeldende versjonen. Når det gjelder KYC og hvitvasking (*Anti-Money Laundering – AML*), viser Bombardier til at dette er inkludert i selskapets retningslinjer for aktsomhetsvurderinger av tredjeparter. I denne forbindelse har rådet fått innsyn både i den seneste utgaven av de overordnede retningslinjene for dette området fra juni 2021, samt de mer spesifikke retningslinjene som førstnevnte viser til, dvs. egne retningslinjer knyttet til hhv. salg av nye og brukte fly, service- og supporttjenester og Bombardiens egne anskaffelser.

I den opprinnelige tilrådingen merket rådet seg at Bombardier ikke kunne fremvise en egen plan for sitt antikorrupsjonsarbeid (*Anti-Bribery/Corruption – ABC*) i den gjenværende flyvirksomheten, og har i forbindelse med observasjonen stilt spørsmålet på nytt – denne gang også når det gjelder selskapets KYC-/AML-arbeid. I sitt svar opplyser Bombardier at det fremdeles ikke har helhetlige planer for sitt arbeid på disse områdene, men viser til at det har en rekke direktiver, prosedyrer og retningslinjer. Når det gjelder planer for det *årlige* arbeidet, viser Bombardier for det første til at årlige ABC-aktiviteter utgjør en del av kjernen av etterlevelsprogrammet og -innsatsen deres, og at

¹⁰ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023.

disse er basert på en risikobasert tilnærming. Videre viser selskapet til at risikobaserte KYC- undersøkelser, inkludert når det gjelder hvitvaskingsrisiko, er en viktig del av prosessen når det engasjerer tredjeparter. Som ledd i sine KYC- aktiviteter, opplyser Bombardier også at det vurderer regelmessig hvorvidt spørreskjemaene for aktsomhetsvurderinger og andre godkjenningsprosesser det gjennomfører, fremdeles tar høyde for de viktigste risikoene.¹¹

Opplæring:

På spørsmål fra Etikkrådet om selskapet har et spesifikt program eller plan for sin ABC- og KYC-/AML-opplæring, opplyser Bombardier at alle nyansette må gjennom et obligatorisk opplæringsprogram som blant annet omfatter varslings-, de etiske retningslinjene, gaver og underholdning. Selskapet viser også til at det har innført årlig sertifisering av de etiske retningslinjene hvor alle ansatte må attestere at de har lest og forstått disse retningslinjene og at de ikke har brutt dem i løpet av det foregående året, samt egenerklæring om mulige interessekonflikter. Sertifiseringen og egenerklæringen ble innført i henholdsvis 2021 og 2023.¹²

Etikkrådet har også etterspurt eksempler på mer spesifikt og 'skreddersydd' opplæringsmateriale for klasseromsundervisning innenfor ABC og KYC/AML, og har fått innsyn i to presentasjoner fra 2020 og 2021 som dreier seg om hhv. antikorrupsjon og bruk av en ekstern database for å sjekke hvorvidt enkeltpersoner og selskaper befinner seg på sanksjonslister. Utover en generell innføring i hva korrupsjon er, og relevant korrupsjonslovgivning, dreier ABC-materialet seg primært om Bombardiers gave-, bespisnings- og underholdningsdirektiv. Også de to casene som blir presentert til slutt, relaterer seg til dette direktivet. Den andre presentasjonen gjelder altså opplæring i bruk av en ekstern sanksjonsdatabase. Presentasjonen gir ikke en innføring i AML.

Organisering:

Etikkrådet har etterspurt en oppdatert oversikt over Bombardiers nåværende etterlevelsorganisasjon, og da i første rekke deres *Ethics and Compliance Office* (ECO), antall ansatte i denne avdelingen og deres roller og ansvar. Bombardier har opplyst ECO fremdeles ledes av Chief Ethics and Compliance Officer (CECO), som nå er en del av toppledelsen i selskapet. Ifølge Bombardier rapporterer CECO direkte til CEO og til styrets revisjonskomité på kvartalsbasis. I tillegg til CECO har ECO nå 25 ansatte som jobber innenfor følgende fire hovedområder: 1. Programmer og oversikt; 2. Opplæring og kommunikasjon; 3. Kunde-

¹¹ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiers svar av 10. november 2023.

¹² Bombardier Inc. 2021 Environmental, social and governance report, s. 49; hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiers svar av 10. november 2023.

/leverandøreretterlevelse; 4. Granskninger og aktsomhetsvurderinger. Videre opplyser Bombardier at ECO også støttes av et nettverk på 20 etikk- og etterlevelseshets-«ambassadører» som representerer selskapets etterlevelseshetsorganisasjon ved selskapets forskjellige kontorer verden rundt.¹³

Bombardier har også gitt Etikkrådet innsyn i et oppdatert organisasjonskart for ECO. Kartet er anonymisert, og 22 av stillingene er ikke spesifisert nærmere utover «Etikk og etterlevelse». Ifølge selskapet arbeider imidlertid 15 av de ansatte i ECO med ABC og KYC/AML.¹⁴

Bruk av tredjeparter og aktsomhetsvurderinger av disse:

Som nevnt ovenfor har Bombardier gitt Etikkrådet innsyn både i den seneste utgaven av de overordnede retningslinjene for aktsomhetsvurderinger av tredjeparter fra juni 2021, samt de mer spesifikke retningslinjene som førstnevnte viser til, dvs. egne retningslinjer knyttet til hhv. salg av nye og brukte fly, service- og supporttjenester og Bombardiens egne anskaffelser. Etikkrådet har spesielt vurdert retningslinjene for aktsomhetsvurderinger ved salg av fly, og så langt rådet kan se, synes de beskrevne sjekkpunktene, verktøyene og prosessene i dette dokumentet og tilhørende vedlegg i stor grad å være i samsvar med de krav som følger av gjeldende internasjonale retningslinjer på dette området.

Etikkrådet har videre etterspurt tall for tredjeparter, herunder salgsgenter, som Bombardier har inngått kontrakt med siden oktober 2021, og selskapet har her oppgitt antall kontrakter det har inngått som er kommisjonsbaserte i dette tidsrommet. Ettersom Bombardier har opplyst at det i 2018 besluttet å fase ut de aller fleste avtalene selskapet hadde med såkalte «foretrukne» salgsgenter («*sales representatives*»), har rådet også spurt om hvordan selskapet kompenserer for tapet av de tjenestene som agenter/mellommenn tidligere leverte. Som svar til dette har Bombardier opplyst at det har ansatt flere interne selgere, i tillegg til at det engasjerer agenter på enkeltbasis for kommisjonsbaserte salg i forbindelse med spesifikke transaksjoner.¹⁵

Etikkrådet har også etterspurt tall for antall aktsomhetsvurderinger Bombardier har gjennomført hvert år de siste fem årene med henblikk på korrupsjons- og hvitvaskingsrisiko, samt for hvor mange av de aktuelle tredjepartene/kundene som har blitt avvist fordi risikoen har blitt vurdert å være for høy. Bombardier har delt de aktuelle tallene for antall aktsomhetsvurderinger totalt, men disse er ikke spesifisert for korrupsjons-/hvitvaskingsrisiko og antall selskap som er avvist

¹³ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023.

¹⁴ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023.

¹⁵ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023.

på grunn av slik risiko er ifølge selskapet konfidensiell informasjon. Rådet har også reist spørsmålet om muligheten for å få se et eksempel på en rapport fra én av selskapets aktsomhetsvurderinger med henblikk på korrupsjons- og/eller hvitvaskingsrisiko, men her har selskapet isteden vist til de forskjellige retningslinjene for gjennomføring av slike vurderinger.¹⁶

Varsling, granskninger og reaksjoner:

I den opprinnelige tilrådingen stilte Etikkrådet spørsmål ved Bombardiens evne til å reagere adekvat på varsler, herunder å gjennomføre granskninger samt implementere korrigerende tiltak. Rådet har derfor etterspurt nærmere prosedyrer fra selskapet når det gjelder mottak, granskning og rapportering av anklager om potensielle uregelmessigheter. Som svar til dette har Bombardier opplyst følgende:

Alle mottatte varslingsrapporter blir automatisk overlevert til VP ansvarlig for granskninger og aktsomhetsvurderinger for en første vurdering og videre fordeling. Saken blir deretter fordelt til en av selskapets granskere for nærmere vurdering. Granskeren vil bli gitt full tilgang til alle relevante dokumenter og elektroniske data i saken. I henhold til selskapets etiske retningslinjer har alle ansatte i Bombardier også en plikt til å samarbeide med enhver intern granskning når dette er påkrevet. Når en granskning er avsluttet, vil det bli skrevet en rapport hvor granskningens konklusjon vil fremgå. Der det er påkrevet, vil rapporten også inneholde en anbefalt oppfølgingsplan. Ifølge Bombardier blir alle deres granskninger av rapporterte misligheter gjennomført med lovlige metoder for slike granskninger. Dette inkluderer blant annet gjennomgang av regnskap, frivillige intervjuer med relevante personer og annen bevisinnhenting som anses nødvendig i den aktuelle saken. Dette vil også kunne inkludere forskjellige datatekniske undersøkelsesmetoder tilsvarende de som brukes i kriminelle etterforskninger. I forbindelse med den kvartalsmessige rapporteringen til styrets revisjonskomité, rapporterer CECO også om aktuelle granskninger i regi av selskapet.¹⁷

Etikkrådet har også etterspurt tall for antall varsler Bombardier har mottatt de siste fem årene om a) tilbud/anmodning om bestiklinger og b) mistenkelige transaksjoner/kunder, og hvor mange av disse varslene som har blitt bekreftet. Videre har rådet spurt om hva slags reaksjoner selskapet har iverksatt mot ansatte i de tilfellene hvor varslene har blitt bekreftet, og om noen av sakene

¹⁶ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023.

¹⁷ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023; Bombardier Code of Ethics, s. 13, <https://bombardier.com/en/who-we-are/our-code-ethics>.

også har blitt viderefremidlet til politi-/påtalemyndighet. Rådet har også reist spørsmålet om muligheten for å få se et eksempel på en rapport fra én av selskapets granskninger av anklager om korrupsjon/bestikkelser eller hvitvasking. Alle disse forespørslene har imidlertid blitt avvist av selskapet med henvisning til at dette er konfidensiell informasjon, og at det eventuelt også er beskyttet av advokatprivilegiet og verdipapirlovgivningen.¹⁸

Monitorering og forbedring:

På spørsmål fra Etikkrådet har Bombardier opplyst at det gjennomførte to revisjoner i 2022 av selskapets prosesser knyttet til ABC og AML som ikke ga noen vesentlige funn. Etikkrådet har også etterspurt rapportene fra disse revisjonene, men dette har blitt avvist av selskapet med henvisning til at dette er konfidensiell informasjon.

2.3 Utvikling i aktuelle saker og eventuelle nye anklager siden tilrådingen ble avgitt i oktober 2021

Ett av forholdene som lå til grunn for den opprinnelige tilrådingen, var mistankene om bestikkelser i forbindelse med kontraktene det sør-afrikanske statlige transportselskapet *Transnet* inngikk med blant annet Bombardier i mars 2014. Et sentralt aspekt ved denne saken var at en familie med tette bånd til den daværende sør-afrikanske presidenten og daværende CEO for Transnet hadde kjøpt et Global 6000-jetfly fra Bombardier med betydelig rabatt i forhold til listepriis, i tillegg til at familien også skal ha mottatt andre fordeler i forbindelser med kjøpet. I tilrådingen påpekte Etikkrådet at det var et stort avvik mellom hva selskapet selv hadde opplyst om sine aktsomhetsvurderinger knyttet til dette salget, og den informasjonen rådet hadde hentet inn fra andre kilder. Bombardier rapporterte i august 2021 at US DOJ hadde etterspurt informasjon og dokumentasjon knyttet til kontrakten med Transnet samt salget av Global 6000-jetflyet. I november 2023 rapporterte Bombardier at US DOJs etterforskning fremdeles var pågående.¹⁹

I tillegg til ovennevnte pågår det også fremdeles etterforskninger og/eller rettsprosesser i USA, Storbritannia, Canada, Sverige og Sør-Afrika som er knyttet til eller berører Bombardiens tidligere virksomhet i Aserbajdsjan, Indonesia og

¹⁸ Hhv. brev fra Etikkrådet av 6. juli 2023 og Bombardiens svar av 10. november 2023.

¹⁹ Bombardier Second Quarterly Report, 5. august 2021, s. 58-59; Bombardier Third Quarterly Report, 2. November 2023, s. 53-55.

Sør-Afrika. Forholdene i Aserbajdsjan undersøkes også fremdeles av Verdensbanken.²⁰

Rådet har i observasjonsperioden ikke avdekket noen nye anklager om korrupsjon eller annen økonomisk kriminalitet knyttet til Bombardiers virksomhet.

3 Etikkrådets vurdering

Når Etikkrådet anbefaler å sette et selskap til observasjon på grunnlag av en uakseptabel risiko for at selskapet medvirker til grov korrupsjon og/eller andre former for økonomisk kriminalitet, innebærer dette at rådet i utgangspunktet er usikker på om selskapet gjør nok for å forebygge, avdekke og håndtere denne typen kriminalitet. Videre er det også slik at rådet – på tilsvarende måte som for utredningen som den opprinnelige tilrådingen er basert på – legger til grunn at det er selskapet som må godtgjøre at det arbeider effektivt med å forebygge korrupsjon og annen økonomisk kriminalitet for at rådet gjennom observasjonen skal kunne konkludere at risikoen for fondet er akseptabel.

Etikkrådet vil bemerke at det har vært krevende å innhente informasjon fra Bombardier. Selskapet har ikke villet møte Etikkrådet, og svaret selskapet har gitt, kom først i november 2023 etter at selskapet hadde mottatt et utkast til tilråding om utelukkelse. Etikkrådet oppfatter det altså slik at Bombardier i begrenset grad deler informasjon om sine tiltak for å hindre å bli involvert i grov korrupsjon eller annen grov økonomisk kriminalitet.

Etikkrådet har vurdert Bombardiers svar både i lys av det overordnede risikobildet og de forskjellige funnene i rådets første undersøkelse av Bombardiers antikorrupsjonssystemer. I den opprinnelige tilrådingen pekte rådet på de bekymringene som OECD og Transparency International hadde gitt uttrykk for når det gjaldt Canadas begrensede håndhevelse av korrupsjon i utlandet. Rådet har merket seg at disse bekymringene er uendret. Samtidig registrerer rådet at Bombardier fremdeles opererer i land og regioner hvor korrupsjonsrisikoen er høy, og at selskapet nå også satser innenfor forsvarssektoren som regnes som svært korrupsjonsutsatt, blant annet på grunn av mye hemmelighet og utbredt kontakt med offentlige myndigheter på høyt nivå.

Når det gjelder selskapets etterlevelsessystemer, etterlyste rådet i den opprinnelige tilrådingen tydeligere signaler fra toppledelsen i selskapet når det gjaldt nulltoleranse for korrupsjon, og mente at dette innebar en for passiv

²⁰ Bombardier Third Quarterly Report, 2. November 2023, s. 53-55.

tilnærming til korrupsjonsrisiko fra selskapets side. Så langt rådet kan se, er det ingenting ved det nye materialet som Bombardier har vist til, som spesifikt dreier seg om korrupsjon, hvitvasking eller andre former for økonomisk kriminalitet, eller som tydelig signaliserer at budskapet kommer fra CEO, styreleder eller noen annen i toppledelsen i selskapet. Rådet har altså ikke sett dokumentasjon på at det er en tydelig tone fra toppen i Bombardier når det gjelder korrupsjon og annen grov økonomisk kriminalitet.

Det er ikke mulig for Etikkrådet å bedømme om Bombardier har adekvate vurderinger av korrupsjons- og hvitvaskingsrisiko ettersom Bombardier ikke har delt informasjon om hva deres risikokartlegginger har bestått i. Selskapet har kun opplyst at det ikke gjorde noen vesentlige funn i sine seneste vurderinger av korrupsjons- og hvitvaskingsrisiko. Etikkrådets syn er at et selskap som opererer globalt, alltid vil være eksponert for risiko i større eller mindre grad, og oppfatter det slik at ett av hovedformålene med risikoanalyser er å prioritere bruken av selskapers ressurser på etterlevelsedområdet. Når ingen risiko er avdekket, blir det heller ikke mulig for Etikkrådet å legge til grunn at selskapet innretter sitt forebyggende arbeid mot de områdene der risikoen er størst.

Når det gjelder retningslinjer og planer, har rådet merket seg at Bombardier fremdeles ikke har en egen plan for sitt antikorrupsjonsarbeid, og heller ikke for KYC/AML-tiltak, men rådet har samtidig notert seg at selskapet har oppdaterte retningslinjer på disse områdene som i stor grad synes å være i tråd med gjeldende internasjonale standarder. Rådet vurderer det også som positivt at Bombardier har et obligatorisk program for opplæring i etterlevelse for alle nyansatte, samt årlig sertifisering av de etiske retningslinjene, men er fremdeles usikker på i hvilken grad selskapet også tilbyr spesialisert undervisning til ansatte i risikoutsatte posisjoner utover den grunnleggende, generiske innføringen i lowverk, selskapets retningslinjer og databaser.

Sammenliknet med andre selskap av tilsvarende størrelse kan det virke som om Bombardier har en relativt robust etterlevelsorganisasjon. Det har imidlertid ikke vært mulig for rådet å foreta en nærmere vurdering av den samlede kompetansen i den aktuelle avdelingen basert på informasjonen Bombardier har delt med rådet.

Et av de mest sentrale funnene i den opprinnelige utredningen var at det var et stort avvik mellom hva selskapet selv hadde opplyst, og den informasjonen rådet hadde hentet inn fra andre kilder når det gjaldt sentrale tredjeparter, hvilket etter rådets syn indikerte at Bombardiens gjennomføring av aktsomhetsvurderinger ikke var tilstrekkelig effektiv. Etikkrådet har derfor etterspurt tall for antall aktsomhetsvurderinger Bombardier har gjennomført hvert år de siste fem årene med henblikk på korrupsjons- og hvitvaskingsrisiko, herunder antall avviste tredjeparter/kunder knyttet til disse risikotypene, samt et

eksempel på en rapport fra en slik vurdering. I den grad dette har blitt besvart av selskapet, har dette blitt avvist med henvisning til at dette er konfidensiell informasjon. Det er derfor ikke mulig for rådet å foreta en nærmere vurdering av i hvilken grad Bombardiers system for aktsomhetsvurderinger knyttet til korrupsjons-/hvitvaskingsrisiko er operativt.

Ettersom Bombardiers agentbruk sannsynligvis har vært én av de største korrupsjonsrisikoene, mener rådet det er positivt at selskapet har redusert agentbruken betydelig etter 2018. Samtidig merker rådet seg at selskapet fremdeles bruker salgsagenter på enkeltbasis til en viss grad, og vil også bemerke at Bombardier har delt svært lite informasjon om hvordan selskapet kompenserer for tapet av de tjenestene som agenter/mellommenn tidligere leverte.

I den opprinnelige tilrådingen stilte Etikkrådet spørsmål ved Bombardiers evne til å reagere adekvat på varsler, herunder å gjennomføre granskninger samt implementere korrigerende tiltak. I forbindelse med observasjonen har Bombardier delt en kort beskrivelse av selskapets rutiner for håndtering av varsler og gjennomføring av granskninger. Bombardier har imidlertid avslått Etikkrådets forespørsler om tall for antall varsler selskapet har mottatt de siste fem årene om mistanker om korrupsjon/hvitvasking, herunder hvor mange av disse som har blitt bekreftet, samt informasjon om reaksjoner mot ansatte. Selskapet har vist til at dette er konfidensiell informasjon. Det samme gjelder rådets forespørsel om å få se et eksempel på en rapport fra én av selskapets granskninger av anklager om korrupsjon/bestikkelser eller hvitvasking. Det er derfor fremdeles ikke mulig for rådet å fastslå hvorvidt Bombardier har et effektivt system for å følge opp og eventuelt reagere på varsler.

Etikkrådet vil minne om at Bombardier eller selskapets datterselskap kan knyttes til korrupsjonsanklager eller -mistanker i seks land over et tidsrom på mer enn ti år, og at anklagene/mistankene dreier seg om bestikkelser eller mistenkelige transaksjoner for mer enn 100 millioner USD. Selskapet er fremdeles under etterforskning i en rekke land for disse forholdene, og opererer også fremdeles i land og regioner hvor korrupsjonsrisikoen er høy. På bakgrunn av dette mener Etikkrådet at Bombardier har framlagt for lite dokumentasjon overfor rådet som viser hvordan deres systemer for å forhindre korrupsjon og hvitvasking fungerer *i praksis*. Dette gjelder blant annet aktsomhetsvurderinger og oppfølging av varsler, som ble trukket frem i den opprinnelige tilrådingen som sentrale mangler.

Samlet sett mener derfor rådet at usikkerheten knyttet til Bombardiers innsats for å forebygge, avdekke og håndtere korrupsjon fortsatt er til stede.

Etikkrådet anser det heller ikke som realistisk at Bombardier innenfor den gjenværende tiden av observasjonsperioden som Norges Bank satte til to år, skal

kunne legge frem dokumentasjon som er tilstrekkelig til å fastslå at risikoen for at selskapet medvirker til grov korrupsjon eller annen grov økonomisk kriminalitet nå er akseptabel. Rådet anbefaler derfor at observasjonen av selskapet videreføres.

4 Tilråding

Etikkrådet tilrår at observasjonen av Bombardier Inc videreføres.

Svein Richard
Brandtzæg
Leder

(Sign.)

Siv Helen Rygh
Torstensen

(Sign.)

Cecilie
Hellestveit

(Sign.)

Vigdis Vandvik

(Sign.)

Egil Matsen

(Sign.)